

УДК 32:070:13/.14(=161.2)

Н. М. Кіндрачук

**Радянські засоби масової інформації як ідеологічне
знаряддя руйнації національної ідентичності українців:
кінець 50-х – 70-ті рр. XX ст.**

У статті здійснюється показ засобів масової інформації як ідеологічного знаряддя радянської влади на шляху втілення в життя політики русифікації та денационалізації українців кінця 50-х – протягом 70-х рр. XX ст., акцентується увага на забороні висвітлення національно-патріотичних питань в українському друкованому слові, радіоэфірах, телепередачах, підкреслюється антиукраїнська спрямованість ЗМІ, досліджується вплив державної цензури на конструювання масової свідомості та становлення інформаційного простору УРСР, аналізується вилучення "політично небезпечної" інформації як важливої складової інформаційної політики, висвітлюється деструктивна роль мас-медіа в звуженні національного світогляду українців, руйнації їх соціально-психологічної стійкості в окреслений період.

Ключові слова: мас-медіа, інформаційний простір, цензурні утиски, ідеологічний вакуум, радянська влада, русифікація, денационалізація, українці, національна ідентичність, національна ідея.

В данной статье осуществляется показ средств массовой информации как идеологического орудия советской власти на пути воплощения в жизнь политики русификации и денационализации украинцев конца 50-х – в течение 70-х гг. XX в., акцентируется внимание на запрете освещения национально-патриотических вопросов в украинском печатном слове, радиоэфирах, телепередачах, подчеркивается антиукраинская направленность СМИ, исследуется влияние государственной цензуры на конструирование массового сознания и становления информационного пространства УССР, анализируется изъятие "политически опасной" информации как важной составляющей информационной политики, освещается деструктивная роль масс-медиа в сужении национального мировоззрения украинцев, разрушении их социально-психологической устойчивости в означенный период.

Ключевые слова: масс-медиа, информационное пространство, цензурные притеснения, идеологический вакуум, советская власть, русификация, денационализация, украинцы, национальная идентичность, национальная идея.

This article shows the mass media as an ideological tool of the Soviet authorities towards the implementation of the policy of russification and denationalization of the Ukrainians in the late 50's – during the 70's of the

XXth century. The author focuses on banning coverage of national and patriotic issues in the Ukrainian printed word, radio, television, highlights anti-Ukrainian orientation of the media, investigates the influence of state censorship on the design of public consciousness and the development of information space of the USSR, analyzes withdrawal of "politically dangerous" information as an important component in modeling information policy, highlights the destructive role of the media in narrowing national outlook of the Ukrainians, in destruction of social and psychological stability in the outlined period.

Key words: the media, information space, censorship oppression, ideological vacuum, the Soviet authorities, Russification, denationalization, the Ukrainians, national identity, national idea.

У сучасних умовах розвитку українського суспільства успішне вирішення політичних, економічних і культурно-освітніх завдань все більше залежить від соціальної активності особистості, важливу роль у формуванні якої відіграють засоби масової інформації. Охоплюючи широкі аудиторії, ЗМІ здійснюють винятково великий вплив на стан громадської свідомості, формування національного світогляду як важливого чинника державотворчих процесів в Україні. Однак ЗМІ можуть відігравати й деструктивну роль, зокрема руйнувати багатовікові національні цінності народу. Така тенденція чітко спостерігалася в радянську добу – тривалий період української бездержавності, коли інформаційне поле було політично заангажованим, чітко прогнозованим й відповідало лише інтересам ідеології КПРС – КПУ.

Зі здобуттям незалежності України, демократизацією суспільно-політичного життя суспільства, відкриттям доступу до багатьох архівних джерел були створені сприятливі умови для вільного, неупередженого, методологічно виваженого вивчення радянського минулого українського народу та розширення поля національної пам'яті й історичної свідомості громадян за рахунок раніш замовчуваної інформації про минуле. Переосмисленню підлягають явища й події, що кардинально позначилися на історичному поступі та відродженні української нації. Активізувалися проблеми переоцінки низки питань вітчизняної історії, пов'язаних із прагненнями українського народу до державної незалежності. Тому питання всебічного дослідження засобів масової інформації як ідеологічного знаряддя радянської влади на шляху втілення в життя політики денационалізації українців кінця 50-х – протягом 70-х рр. XX ст. є надзвичайно актуальним і вимагає особливого підходу у вивченні.

Питання ролі ЗМІ в житті українського народу в радянський період частково висвітлено в працях таких авторів, як: В. Вовк [2],

Ю. Калганов [9], В. Карлова [10], Ю. Колісник [11], І. Крупський [12], О. Федотова [13], М. Хаджі [14] та ін. В поле зору науковців потрапляли тільки окремі аспекти зазначеної теми, зокрема засилля політичної цензури в інформаційному просторі УРСР, регіональна тематика ЗМІ, визначення ролі і функцій радянської преси у здійсненні народногосподарських і соціально-культурних планів розвитку країни у боротьбі за побудову комунізму, діяльність Головліту УРСР у сфері політико-ідеологічного контролю над друкованою продукцією та ін. Однак в науковій літературі досліджувана тема досі залишається недостатньо вивченою. Це дає нам можливість продовжити роботу у цьому перспективному напрямку.

Отже, в центрі уваги даної статті – дослідження засобів масової інформації як ідеологічного знаряддя радянської влади на шляху руйнації національної ідентичності українців кінця 50-х – протягом 70-х рр., висвітлення впливу ЗМІ на створення в суспільстві відповідної системи світоглядно-ціннісних орієнтацій радянської тоталітарної держави, показ політичної заангажованості інформаційного простору УРСР, вивчення функціонування мас-медіа як важливого механізму реалізації політики русифікації та боротьби з проявами самостійницьких прагнень українців.

Засобам масової інформації традиційно належало лідерство в сфері ідеологічного впливу на суспільство і особистість. Усвідомлюючи даний факт, радянська влада активно використовувала саме цю функцію ЗМІ для пропаганди своїх політичних інтересів та маніпулювання масовою суспільною свідомістю українців. ЗМІ кінця 50-х – протягом 70-х рр. XX ст. стали віддзеркаленням, носієм тогочасного соціально-політичного ладу, створювали, регулювали та направляли певний потік інформації у потрібному КПРС – КПУ напрямку. В такій ситуації втрачалася національна ідентичність та історична пам'ять народу, нівелювалося вміння і потреба критично мислити, що призводило до виховання людей, не здатних до самостійної позиції та формулювання власної думки.

Починаючи з 1959 р. випуск українського друкованого слова зменшується, тоді як кількість російськомовного продовжує зростати. Складаючи 17 % населення СРСР, українці могли розраховувати лише на 4,3 % україномовної продукції [2, с. 129]. Найцікавіші і найважливіші публікації виходили в російськомовних виданнях, в той час як українські нерідко мусили переказувати докучливі і нецікаві теми, присвячені побудові соціалізму. Така ситуація призводила до втрати читача й, відповідно, скорочення тиражів українського друкованого

слова, а це, в свою чергу, ставало зручним приводом до закриття українських видань. Україномовна продукція користувалася попитом в західних регіонах республіки та в сільській місцевості [20, арк. 11].

З приходом до влади В. Щербицького українське друковане слово зазнало ще більш нищівного удару, ніж в попередні роки. Цілеспрямовано знищувалося все те, що містило в собі українське, різко зросла ідеологізація, денаціоналізація та русифікація, яка значно звузила сферу застосування української мови і сформувала статус її меншовартості. Так, в період 70-х рр. XX ст. частка україномовних журналів в УРСР зменшилася з 46 до 19 % [5, с. 241]. Питання дискримінації національної мови висвітлювали на своїх сторінках україномовні газети і журнали Польщі та Чехословаччини, де проживала велика кількість української діаспори. До прикладу, журнал "Наша культура", що виходив в м. Варшаві, повідомляючи своїх читачів про Перший всеслов'янський археологічний конгрес (вересень 1965 р., м. Варшава) констатував: "На Конгресі приємно було почути виголошені доповіді мовами не тільки великих слов'янських народів, але й менших, як болгари, хорвати, словаки... Серед усіх репрезентованих на Конгресі народів тільки українці виголошували всі доповіді не рідною, а російською мовою" [18, арк. 20]. Іншим наявним прикладом утисків української мови стала критика журналу "Всесвіт" за публікацію українського перекладу одного із зарубіжних творів, який раніше вийшов друком на російській мові. З огляду на це головний редактор даного журналу О. Полторацький видав постанову, що забороняла перекладати українською мовою ті зарубіжні твори, які до цього вже вийшли друком російською мовою [1, с. 122].

Потрібно зазначити й те, що значна частина українського друкованого слова була низької якості, адже тільки 1 % україномовної продукції видавався поліграфічними підприємствами з державним знаком якості [2, с. 108]. Однак така ситуація непокоїла лише читачів, а Держкомвидав УРСР навіть у другій пол. 1970-х рр. не вживав комплексних заходів з метою покращення технічного рівня і поліпшення якості продукції на підконтрольних йому підприємствах [15, арк. 41]. Крім цього, фінансові умови, в яких опинилися працівники україномовної друкованої продукції, були значно гіршими за ті, в яких перебували працівники російськомовної. Так, наприклад, ставка головного редактора журналу "Вітчизна" в досліджуваний період становила 1500 крб, а ставка головного редактора журналу "Октябрь" – 6000 крб [16, арк. 82]. Аналогічну ситуацію зазначає

член Ради з української літератури при Спілці письменників СРСР Ф. Кравченко: "Відповідальний секретар українського республіканського журналу одержує 120 руб. на місяць, а відповідальний секретар російського обласного ("Дон", "Подъем") – 180 руб. Чому? Пояснити неможливо!.. А за кордоном нашої країни все це помічають і роблять на цьому "політику"... Недавно "Голос Америки" грав на тому, що така різниця в оплаті журналістської праці пояснюється, мовляв, все тими ж причинами: на українців дивляться, як на менш повноцінних працівників" [9, с. 217].

Радянські ЗМІ постійно експлуатували і водночас консервували цілий набір стереотипів поведінки, які нав'язувалися українцям, серед них: віра в ідею непорушної єдності "радянського народу", турбота партії про трудящих, пріоритет колективного над індивідуальним та ін. Теми, які стосувалися національних питань, не мали шансу з'являтися на шпальтах газет, оскільки існувала жорстка цензура. Підвладний статус української преси проявлявся й у функціонуванні Радіотелеграфного агентства України (РАТАУ). Занепокоєння з цього приводу висловлювала редакція газети "Закарпатська правда": "Можна зразу сказати, що свого національного обличчя РАТАУ не має... РАТАУ так побудував роботу, що своєю діяльністю поставив газети, що виходять українською мовою, в другорядне становище. ... агентство передає всі офіційні документи російською мовою на кілька годин раніше, ніж українською, і цим іноді викликає затримку виходу в світ українських газет... Дуже часто РАТАУ передає матеріали з припискою "передаем только на русском языке". Причому з такою припискою передаються матеріали "Там, где отбывал ссылку Тарас Шевченко" та інші, де мова йде про Україну" [9, с. 217].

Існувала також категорія громадян, що скептично сприймала інформацію, яку подавали радянські ЗМІ, тому з великою зацікавленістю ставала прихильниками самвидаву. В досліджуваний період особливою популярністю серед читачів користувались такі твори, як: "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І. Дзюби, "Лихо з розуму" (Портрети двадцяти "злочинців") В. Чорновола, "Стан і завдання українського визвольного руху" Є. Пронюка, а також праці багатьох істориків, що не погоджувались з офіційною радянською історіографією і мали протилежну думку стосовно низки історичних фактів і подій [1, с. 133]. Однак активний наступ на права й свободи людини в УРСР зумовив підвищену увагу контролюючих інстанцій до виявлення "націоналістичних" творів, пошуку продукції самвидаву. За таких умов органи цензури допомагали органам політконтролю

стежити за творчістю авторів-дисидентів і політичних емігрантів. Твори осіб, які скомпрометували себе перед радянською владою, вилучали з обігу як "шкідливі", "недосконалі" та "ідейно хибні". Головліт УРСР навіть звернувся в 1979 р. до ЦК КПУ з проханням видати розпорядження відповідним органам про оперативне інформування цензурного відомства стосовно фактів виїзду за межі країни осіб, антирадянська діяльність яких за кордоном могла б зашкодити інтересам СРСР [13, с. 3].

Велику роль у процесі денаціоналізації та ідеологізації титульної нації УРСР кінця 50-х – протягом 70-х рр. XX ст. відіграло радянське телебачення. В листопаді 1952 р. в м. Києві розпочав свою роботу перший в Україні телецентр, а пізніше він запрацював в м. Харкові і м. Донецьку. Варто зазначити, що виробництво радянської телепродукції теж перебувало під пильним контролем державних та компартійних органів, тому телестудії мали змогу запускати в ефір лише ту інформацію, що відповідала радянській суспільній ідеології та політиці, інакше кажучи, здійснювали масову пропаганду ідеологічних засад КПРС – КПУ і тим самим зомбували населення. Так, телеконцерти практично завжди розпочиналися піснями про В. Леніна і Комуністичну партію: "Комуністичній партії хвала", "З іменем Леніна", "Марш бригад комуністичної праці" тощо [7, с. 845]. На телебаченні того часу доволі часто виступали представники компартійної верхівки, що прагнули ліквідувати усі національні відмінності в УРСР, возвеличити "єдиний радянський народ" та "панівну" російську мову.

Як засіб денаціоналізації та ідеологізації титульної нації УРСР радянська влада активно використовувала й радіо, адже близько 90 % українців щоденно прослуховували радіопередачі [6, с. 16]. Зокрема, республіканське радіо значну частину свого ефірного часу віддавало трансляціям із Москви, які велися тільки російською мовою, решта програм теж були переважно російськомовними [4, с. 141]. Державні органи УРСР вирішували, що повинен слухати радіослухач, а що ні. Свідченням цього може слугувати подія, яка відбулась в 1970-х рр., коли з Великого залу Московської консерваторії Всесоюзним радіо велась трансляція концерту, в програму якого були включені і українські колядки. Концерт транслювали тільки до колядок, перед їх виконанням ефір було вимкнено [13, с. 156]. Державні органи УРСР здійснювали жорсткий тиск на працівників радіо та слідували, щоб в ефірі не було "ідеологічних зривів та політичних помилок" [19, арк. 18, 31]. Зазвичай, всі матеріали радіо-

передач вичитувалися головним редактором, а ті, що відносилися до "особливо важливих питань", переглядалися відділом пропаганди і агітації обкому КПУ певної області [19, арк. 20].

Своєрідну інформаційну революцію в цей час здійснило радіомовлення США за допомогою радіостанцій "Голос Америки" (близько 62 передач на добу), що велися багатьма мовами народів СРСР [8, с. 137]. Популярними джерелами політичної інформації були також передачі радіостанцій "Бі-бі-сі", "Ватикан", "Канада", "Мадрид", "Рим", "Свобода" та ін. [17, арк. 108–114]. Радянські ідеологи намагалися зменшити вплив цих "шкідливих" передач, забороняючи громадянам їх слухати, про що йшлося в постанові ідеологічної комісії ЦК КПРС "Про боротьбу з ворожою радіопропагандою" від 16 січня 1959 р. [8, с. 136]. Проте завдяки імпортним або самостійно "доопрацьованим" місцевими майстрами радіоприймачам українці потайки отримували інформацію, протилежну офіційній [17, арк. 108].

Отже, виходячи з вищесказаного, можна зробити наступні висновки про те, що засоби масової інформації стали ідеологічним знаряддям радянської влади на шляху руйнації національної ідентичності українців кінця 50-х – протягом 70-х рр. XX ст. Цензура була важливою складовою політики тоталітарної держави і, вилучаючи "політично шкідливу" інформацію, ефективно створювала потрібну ціннісно-смыслову модель інформаційного простору УРСР. Ключовими засадами її реалізації фігурували: жорсткий контроль за ідейно-політичним змістом друкованих видань, ефірних програм радіомовлення та телебачення, нетерпимість до альтернативних суджень, недопущення критики комуністичної ідеології й практики, викорінення національних ідеалів та проявів "національного фанатизму", розмивання національних почуттів та політико-ідеологічне цькування українськості. Засоби масової інформації щоденно поширювали партійну міфотворчість, утверджували соціалістичний спосіб життя, пропагували радянський патріотизм, а це не сприяло пробудженню національної самосвідомості українців та реалізації на практиці їхнього прагнення до національного відокремлення. Крім того, компартійна правляча верхівка намагалася максимально звузити сферу використання української мови, й застосовуючи ЗМІ, активно втілювала в життя політику русифікації.

Література

1. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К. : Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 304 с.

2. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х рр. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / В. М. Вовк ; Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди. – К., 2007. – 222 с.
3. Демиденко Т. Партиїно-державна політика в сфері культури в 70-ті рр. (на прикладі України і Білорусії) / Т. Демиденко // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика : збірник статей. – К., 1993. – 180 с.
4. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – К. : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2005. – 336 с.
5. Єсельчик С. Історія України. Народження модерної нації / С. Єсельчик. – К. : Laurus, 2011. – 376 с.
6. Журавлєв Г. Свободное время молодежи / Г. Журавлєв. – М. : Знание, 1979. – 38 с.
7. Історія Києва : в 2 т. / голов. ред. О. К. Касименко. – К., 1960. Т. 2. – 1960. – 946 с.
8. Идеологические комиссии ЦК КПСС. 1958–1964 : документы / [сост. Е. С. Афанасьева ; отв. ред. В. Ю. Афиани. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЕН), 2000. – 552 с.
9. Калганов Ю. О. Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості в Україні (1950-ті – 1985 рр.) / Ю. О. Калганов // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 213–225.
10. Карлова В. В. Вплив засобів масової інформації на формування української національної свідомості [Електронний ресурс] / В. В. Карлова // Державне управління: теорія та практика. – 2007. – № 2. – Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej6/txts/07kvvunc.htm>. – Назва з екрана.
11. Колісник Ю. Засилля політичної цензури в інформаційному просторі УРСР / Ю. Колісник // Вісник Львівського університету. Серія "Журналістика". – 2011. – Вип. 35. – С. 167–181.
12. Крупський І. Тематика засобів масової інформації України – важлива складова частина інформаційного простору держави (на прикладі західноукраїнських земель 1944–1950-го рр.) / І. Крупський // Теле- та радіо-журналістика. – 2014. – Вип. 13. – С. 96–103.
13. Федотова О. Політична цензура в УСРР–УРСР: практика обмеження друкованої продукції / О. Федотова // Вісник Книжкової палати. – 2012. – № 2. – С. 1–3.
14. Хаджі М. Роль ЗМІ в об'єднанні нації країни у перехідний період / М. Хаджі // Наукові записки Інституту журналістики. – 2013. – Т. 51 (квітень – червень). – С. 190–193.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 2, оп. 14, спр. 1134, 216 арк.
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 24, спр. 4262, 218 арк.
17. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 5141, 132 арк.
18. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 24, спр. 6222, 85 арк.
19. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 2421, 77 арк.
20. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 70, спр. 2558, 96 арк.